

Юферева О. В.,

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара, м. Дніпропетровськ

ПОЕТИЧНЕ ПОСЛАННЯ ЯК “ВІЛЬНИЙ” ЖАНР: СПЕЦИФІКА ЖАНРОВОЇ СТРУКТУРИ У КОГНІТИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

У статті розглядаються проблеми сучасної жанрології, зокрема, вивчення динамічних жанрових утворень, до яких належить поетичне послання. Аналізується термін-метафора “вільний” жанр, у якому відбиваються сучасні наукові пошуки нових підходів до жанру.

Ключові слова: жанр, “вільний” жанр, синтез, послання, епістолярій.

В статье рассматриваются проблемы современной жанрологии, в частности, изучения динамических жанровых образований, к которым относится поэтическое послание. Анализируется термин-метафора “свободный” жанр, который отображает современные научные поиски новых подходов к жанру.

Ключевые слова: жанр, “свободный” жанр, синтез, послание, эпистолярій.

The article deals with the problems of modern genre studies, in particular, special attention is paid to the dynamic genre creations the poetic letter belongs to. The author analyzes the term-metaphore “free” genre, which reflects modern scientific searches of new approaches towards the genre.

Key words: genre, “free” genre, synthesis, letter, epistolary.

До постановки проблеми

Послання – загально визнаний жанр ліричної системи, із притаманною йому поетикою та історією, що бере початок за античних часів. Однак ані тривала традиція, ані безсумнівна приналежність до ліричного роду літератури не утримала жанр від ускладнень визначення і характеристики основних ознак. У літературознавстві послання наслідуює долю жанрів, у яких імпліцитно діє механізм руйнації обмежень і кліше, що заважають розвою, або, іншими словами, долучається до “вільних” жанрів. Вивчення послання у колі означених питань видається цікавим, передусім, через те, що воно позбавлене ореолу позажанровості, яким відзначається більшість “вільних” жанрів, а отже, дає змогу дослідити проблему сутності “вільного” жанру.

3-поміж основних тенденцій сучасної теорії жанру відрізняється вивчення “ментальної домінанти” [3, с. 129] як результат формування нових параметрів жанрової ідентифікації. Ми думаємо, при такому підході “вільний” жанр стає однією зі значущих понять-метафор. Упродовж кількох останніх десятиріч склалася своєрідна традиція визначати цим терміном явище нез’ясоване, нестійке, що не вписується у рамки звичних.

Але цілісної концепції “вільного” жанру поки що не існує. Він ніколи не виступав як самостійний об’єкт наукового вивчення. Разом із тим, саме ця метафора дозволяє подивитися під новим кутом на важливі невирішені проблеми жанрології: на авторські жанри і позажанрові утворення, жанрову “твердість” (також улюблену метафору літературознавців) і нестійкість жанрової структури. Завданням представленої статті є спроба систематизувати погляди на жанр поетичного послання і увести цей жанр у парадигму “вільних” жанрових утворень, що, у свою чергу, має створити умови для удосконалення підходів до аналізу віршованого листа.

Термін-метафора “вільний” жанр

Формування метафор, що містять значний евристичний потенціал, притаманне науковому мисленню сучасного літературознавства. Їх ряснота у теорії жанрів свідчить про високу динаміку цієї сфери, продуктивність намагань вчених виявити нові підходи для вирішення складних дослідницьких завдань. Так, у західному літературознавстві обстоюється аналогія жанрів і сімейної спорідненості (А. Фаулер [23], Д. Фішлов [22]) при вивченні проблем еволюції, наступності, інтерференції, яка отримала особливе поширення з розвитком когнітивної методології.

Як відомо, тенденція “вивільнення” жанру або руйнації сталих канонів найповніше розвинулась в епоху романтизму, виявивши широкі та невикористані можливості художньої форми. Саме у цей період утворюються вільна поема, фрагмент, постають різновиди фрагменту: уривка, бесіди, імпровізації тощо, – “вільної форми”, що культивує свободу самовираження” [20, с. 172]. Теоретичними передумовами виникнення метафори “вільний” жанр постали зміни в інтерпретації жанрового розвитку, зокрема, формування уявлення про еволюцію як жанрову взаємодію, а також поява “генералізувальних” підходів, метажанрів. Дифузність, нестабільність не лише жанрових, а й родових меж, граней між прозою і віршем, свідчить про широке значення лексеми “вільний”, яка співвідноситься з різними рівнями системи літератури. Наприклад, у відомій праці російського вченого М. Епштейна “Законы свободного жанра (эссеистика и эссеизм в культуре нового времени)” основними характеристиками есе як вільного жанру називаються динамічність і непередбачуваність. Зауважується, що есе постійно переступає межі різних способів пізнання світу. “Немає нічого складніше і вимогливіше за жанрову свободу, якою у повній мірі наділений есеїст, – за неї доводиться платити безперервним пошуком жанру...” [21, с. 128], – резюмує науковець, підкреслюючи особливу “невизначеність”, перехідність есе.

Підбиваючи попередні підсумки, можна сказати, що використовуючи термін “вільний” жанр, дослідники мають на увазі не беззмістовний витвір, що не знає жодних обмежень, а відсутність орієнтації на “готові” зразки, активне залучення “непередбачуваного” елемента, про синтез жанрів.

"Вільний" жанр і лірична система

Аналіз явища "вільного" жанру зіштовхується з особливими труднощами у рамках ліричної системи. По-перше, "вільний" жанр часто змішується із "вільною" формою. Для лірики така плутанина може значно ускладнити подальші міркування, адже словосполучення "вільна форма" – це, передусім, вільний вірш або вільна строфа, яка виступає антонімом до твердих форм октави, сонету, рондо. Строфічні зсуви і жанрові – процеси суміжні, але не тотожні. По-друге, "визначеність і стійке нормативне панування" [4, с. 176] формальних варіантів лірики ступає шлях до розвитку "вільних", не зв'язаних інваріантною сіткою, текстів. Такий підхід створює підстави для утвердження концепції "позажанровості".

Жанрова "твердість" стала неможливою з появою реалізму, – вважає Ф. Федорів. Висування на перше місце прози, яка не створила твердих форм і протиставляється поезії своєю "немовби неструктурованістю, орієнтацією на природну "неформалізованість" [19, с. 11] є переконливим доказом подолання жанрової "твердості". Продовжуючи думку дослідника, згадаємо численні приклади взаємодії прози і поезії: настанову на усний план, бесіду, міжжанрову взаємодію, – що призводило до появи абсолютно нових форм художньої цілісності. Концепція жанрової "твердості", в якій розвиток жанру осмислюється через категорії збирання, акумуляцію різноманітної змістової енергії, для цих випадків втрачає пояснювальний потенціал. Цілком закономірне визначення "вільний", наприклад, за жанром віршованого послання, можна кваліфікувати як своєрідну відмову від "твердості" на користь гнучкості, рухомості та оновлення – вагомих процесів жанрової структури.

У ліриці, так само як і в інших родах літератури, у певний період формуються тенденції зміщення жанротворення у бік "особистості", що руйнує зв'язок між темою і стилем, між поетичною темою і непоетичною. Вільне самовираження, змішання різних традицій, звернення до інтонацій, проблем, слів, пов'язаних із людським життям, побутом, спілкуванням, не тільки виступало засобом полеміки із застарілими естетичними принципами і правилами стійких жанрів, але і, як пише М. Степанов у статті про дружні листи, знаходило відповіді на питання епохи і відіграло велику роль у створенні нових жанрів [17, с. 83].

Місце послання в теорії епістолярного дискурсу. Риси "вільної" жанрової організації та проблеми її теоретичного дослідження

Послання у віршах – найдавніший жанр, що ніколи не втрачав зв'язку з листом як побутовою формою. Однак, якщо літературні прозові листи розглядаються у взаємодії з побутовим листом, виступаючи по відношенню до нього як своєрідний, але все-таки спосіб комунікації, то віршований лист асоціюється з умовною, суто літературною структурою, з штучною побудовою, відірваною від безпосереднього плину життя. При

розгляді епістолярних жанрів про поетичне послання згадується зрідка і дуже побіжно. Відповідно, коли точною відліку в осмисленні “сімейних” відносин виступає поетичний жанр, то виникає нерозуміння і незгода з традицією теоретичного розуміння послання. Трохи покращує ситуацію те, що в теорії жанрів все-таки трапляються концепції, які засновані на спільних принципах жанрової організації – підтвердження взаємодії у процесі еволюції між листом як формою комунікації і посланням як художнім утворенням.

“Вільність” – ознака, яку дослідники називають визначальною для жанру поетичного послання, а також власне жанру листа. Від моменту визначення й опису жанру у період романтизму і до сучасних наукових рефлексій, інтуїції щодо особливої організації епістолярію наполегливо упроваджується у сферу жанрового визначення. Підкреслюючи взаємозв’язок листа і критики, У. Тодд звертав увагу, що вже сучасники арзамасців добре розуміли, яке значення надає форма листа для висловлення думки [18, 97]. Навіть теорія трьох стилів на була в змозі стримати реалізацію принципу “свободи” на практиці. Однією з можливих причин американський дослідник називає витоки традицій листа, які первісно пов’язані з формами культурного відпочинку [18, с. 115].

Учені неодноразово підкреслювали, що послання не має суворих формальних приписів стосовно строфічної або ритмічної структури, що сприяє вивільненню жанру та повнішому розкриттю авторського задуму – обумовлювальний фактор і одночасно мета цього жанрового утворення. Послання відрізняється, передусім, індивідуальним, унікальним змістом, так само як і споріднена форма листа. Ці дві ознаки ускладнюють дефініцію утворень, які вивчаються протягом своєї тисячолітньої історії, але визначення досі не набули.

Яскраві ознаки дружнього послання (політематичність, поліфункційність, синтез елементів різних стилів) спричиняються саме змістовим вивільненням жанру, а керує цим процесом, на думку дослідниці Н.І. Белунової – діалогізація [2]. До ознак епістолярію, що вказують на ускладненість цієї “протеїчної” (М.Х. Коцюбинська [8], Г.С. Мазоха [12], І. Паперно [14]) цілісності, українська дослідниця М.Х. Коцюбинська додає політемпоральність, і пропонує погляд, який, на нашу думку, засвідчує зв’язок листа із динамічними жанровими процесами епохи: лист як – “нестійка мінлива динамічна побудова, яка щораз заповідає нові можливості” [8, с. 139]. Така точка зору прокладає нові шляхи для тлумачення жанрових особливостей жанру у діахронному аспекті, а також уможливорює теоретичне осмислення зв’язку між листом і посланням, який не вичерпується поясненням за допомогою понять стилізації, імітації.

Часте застосування префікса “полі-”, що посилює значення розмаїтого, варіативного жанрового поля, також призводить до ускладнень

визначення жанру. “Для визначення жанру необхідно мати специфічні ознаки, що диференціюють від інших жанрів”, – зауважує М. Степанов і резюмує, – “У листа цього немає” [17, с. 77]. Лист живе чужими рядами, а отже, формуються різні групи листів і вони мають розглядатися окремо. Звертаючись до “дружнього послання”, що, як відомо, вже давно отримало статус самостійного жанрового утворення, дослідник підкреслює “вільну організацію” цього жанру, якій зобов’язані своєю появою більшість яскравих рис послань, зокрема: відсутність штампів та епістолярних трафаретів, формування простору для активного залучення форм розмовного мовлення, дружніх експромтів.

У дослідженні поетичного послання спостерігається подібна ситуація. Змістова вільність і необмеженість призводить до того, що послання починає розробляти тематику, суміжну з іншими жанрами – елегією, одою тощо. Відкрита взаємодія з ними – це також незмінний атрибут “вільного” жанру. Однак тематична всеохопність є згубною для жанру, призводить до нівеляції жанрових меж навіть за умов визнання їхньої прозорості і гнучкості. Отже, і “вільний” жанр не слід ототожнювати з безформною субстанцією, що ладна змінюватися, не дотримуючись жодних правил. Зрештою, попри внутрішню гнучкість, індивідуальну своєрідність, лист забезпечує контакт, взаєморозуміння – сутність бесіди, розмови, що є підґрунтям жанру листа або послання, – а значить, мусить спиратися на культурно-семіотичні формули і коди конкретного періоду.

Серед жанроутворювальних ознак поетичного послання першість належить взаємопов’язаним опозиціям “я” – “ти”, мистецтво – побут (С.Ю. Артемова [1], В.А. Грехньов [6], Т.С. Глушкова [5], В.С. Краснокутський [9], В.П. Кузнецов [10], І.Г. Рябій [15]). В основу першої покладена думка, що сягає візантійського періоду осмислення жанру, про поетичний лист як розмову. Ця містка формула програмує три вагомні аспекти, якими зумовлюються комунікативна структура і поетика послання в цілому: “розмовний”, “діалогічний”, “адресатний”. На думку Л.Г. Кіхней, настанова на “співбесіду” з експліцитним або імпліцитним адресатом, від якого залежать широкі можливості діалогу послання, що, однак, має вигляд монологу, є певною стадією спілкування у теперішньому моменті, розмикає художній простір твору в життєвий контекст [7, с. 34 – 35]. Звідси виходять два важливі моменти. По-перше, теза про ліричне загострення усього, що пов’язує поетичну думку із реальністю адресата. По-друге, відповідь – реакція, яка інспірується листом, у тому числі й віршованим, і яка становить підґрунтя для вирізнення послання серед розмаїтої адресатної лірики.

Побут для жанру послання відіграє унікальну роль і не лише на рівні тематики. Двоїстість природи листа (“він є і явищем життя, і водночас вирається у світ літератури” [8, 139]) відзначається більшістю дослідни-

ків жанру (Т. С. Глушакова [5], М.Х. Коцюбинська [8], Л.І. Морозова [13], В.П. Кузнєцов [10]). Вже на перших етапах його розвитку, через інтенсивну взаємодію з жанрами поетичного “дріб’язку”, поезіями для домашнього вжитку, в поетичній епістолярій потрапляють елементи, які згодом наближують послання до листа з його “випадковим” приводом для роздумів, логосного “розкріпачення” (Н.В. Сапожнікова [16]). Зміщення у бік “людини” з її побутом, повсякденністю, що містяться у приватній кореспонденції, призводить до суттєвого оновлення і жанру послання. Причинами таких зрушень, на думку В. Кузьменка, стали конститутивні особливості листа: “мозаїчність структури, розкутість і свобода, безпосередність переходів від однієї теми до іншої, “перебої” у розвитку теми, натяки і т.п. “домашня” семантика, що згодом стане жанроутворюючим принципом дружнього послання” [11, 104]. Власне, відтворення “розмови”, просякнутої подробицями, натяками, іронією, поза такою взаємодією не уявляється можливою. Звичайно, першість тут належить дружньому посланню, яке, на думку літературознавців, є самостійним жанром. Але еволюція послання взагалі протягом ХХ ст. позначена видозмінами у ключі наближення до листа як побутової повсякденної форми. Ці зміни ми також долучаємо до процесу жанрового вивільнення.

Висновки

Розглядаючи “атипову” поведінку жанру, літературознавець закономірно припускає, що досліджуваний жанр знаходиться у стадії розпаду або поглинанні іншим жанром. Саме так відбувається з листом і посланням – синтетичними і динамічними утвореннями, вивчення яких тільки починається і потребує оновлення дослідницької методології. В цьому контексті пояснення і подальший аналіз наведених особливостей поетичного послання слід шукати у феномені “вільного” жанрового утворення:

- по-перше, відкритість до діалогу з іншими жанрами, що призводить до засвоєння рис елегії, сатири, листа тощо, але не позбавляє жанр послання самостійності;
- по-друге, широкий модифікаційний потенціал жанру, утворення вражаючого розмаїття тематичних груп, жанрових варіантів;
- по-третє, зближення поезії та прози, орієнтація на усне мовлення, що дозволяє відтворювати емоційність та інтонації бесіди;
- по-четверте, особливе співвідношення між побутовою формою листа і поетичним жанром.

Природу “вільного” жанру, на нашу думку, слід асоціювати не з “руйнівальним”, а з “діалогічним” началом у творчості, наслідком якого стає утворення особливої амбівалентної структури, активної взаємодії з іншими жанрами, що однак не розмиває власні диференціальні критерії.

Література:

1. Артемова С. Ю. Лирическое послание в литературе XX в. : поэтика жанра : автореферат дисс. на соик. научн. ст. к. филол. н. : спец. 10.01.08 “теория литературы”, “текстология” / С. Ю. Артемова. – Тверь, 2004. – 18 с.
2. Белунова Н.И. Дружеские письма творческой интеллигенции конца XIX – начала XX вв. (жанр и текст писем) / Н. И. Белунова. – СПб. : Изд-во С. – Петербургск. ун-та, 2000. – 138 с.
3. Большакова А. Ю. Современные теории жанра в англо-американском литературоведении / А. Ю. Большакова // Теория литературы : В 4-х т. – М. : ИМЛИ РАН, 2003. – Т. 3 : Роды и жанры (основные проблемы в историческом освещении). – С. 99 – 133.
4. Гачев Г. Д. Содержательность художественных форм. Эпос. Лирика. Тетраг / Г. Д. Гачев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, Флинта, 2008. – 288 с.
5. Глушакова Т. С. Дружеские послания как вид художественной коммуникации в культуре позднесоветского андеграунда 1970 – 1980-х гг. : автореферат дисс. на соик. научн. ст. к. филол. н. : спец. 24.00.01 “теория и история культуры” / Т. С. Глушакова – М., 2001. – 21 с.
6. Грехнев В. А. Дружеское послание пушкинской поры как жанр / В. А. Грехнев // Болдинские чтения. – Горький : Волго-Вят. кн. изд-во, 1978. – С. 32 – 48.
7. Кихней Л. Г. Из истории жанров русской лирики: стихотворное послание начала XX в. / Л. Г. Кихней. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1990. – 161 с.
8. Коцюбинська М. “Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2001. – 299 с.
9. Краснокутский В. С. Дружеское послание арзамасского круга / В.С. Краснокутский // Филология: Сб. студенческих и аспирантских работ МГУ. – М. : Изд-во МГУ, 1974. – С. 28 – 39.
10. Кузнецов В. П. Жанр послания в русской лирике 1800-х – 1810-х гг. : автореферат дисс. на соик. научн. ст. к. филол. н. : спец. 10.01.01 “русская литература” / В. П. Кузнецов. – М., 2001. – 21 с.
11. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х рр. XX ст. : Монографія / В. І. Кузьменко. : Монографія – К. : [б.в.], 1998. – 305 с.
12. Мазоха Г. С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини XX ст. : автореферат дис. на здоб. наук. ст. д. філол. н. : спец. 10.01.01 “українська література” / Г. С. Мазоха. – К., 2007. – 25 с.
13. Морозова Л. І. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів : автореферат дис. на здоб. наук. ст. к. філол. н. : спец. 10.01.06 “теорія літератури” / Л. І. Морозова. – К., 2007. – 22 с.
14. Паперно И. А. Об изучении поэтики письма / И. А. Паперно // Уч. записки Тартус. ун-та. – 1977. – Вып. 420. – С. 105 – 111.
15. Рябый И. Г. Эволюция жанра послания в лирике поэтов пушкинской плеяды : автореферат дисс. на соик. научн. ст.к. филол. н. : спец.10.01.01 “русская литература” / И. Г. Рябый – М., 1988. – 23 с.

16. Сапожникова Н. В. “В письме я есмь”: жизнь и философско-антропологическая судьба эпистолярного дискурса русского 19 века / Н. В. Сапожникова. – Нижневартовск : Изд-во Нижневартовского государственного гуманитарного университета, 2006. – 303 с.

17. Степанов Н. Дружеское письмо начала XIX в. / Н. Степанов // Русская проза : сб. ст. / [Б.М. Эйхенбаума, Ю.Н. Тынянова]. Вып. VIII. – Л. : “ACADEMIA”, 1926. – С. 74 – 101.

18. Тодд У. М. Дружеское письмо как литературный жанр в пушкинскую эпоху / У. М. Тодд. – СПб. : “Академический проект”, 1994. – 207 с. (“Современная западная русистика”)

19. Федоров Ф. Бахтин и теория романа / Ф. Федоров // *Literaturzināntne, Folkloristica, Māksla. 705 sēj.* – Rīga : Latvijas universitātes Raksti, 2006. – С. 8 – 22.

20. Чижевський Д. І. Порівняльна історія слов’янських літератур / Д. І. Чижевський. – К. : Академія, 2005. – 288 с.

21. Эпштейн М. Законы свободного жанра (эссеистика и эссеизм в культуре нового времени) / М. Эпштейн // *Вопросы литературы.* – 1987. – № 7. – С. 120 – 152.

22. Fishelov D. Genre Theory and Family-Resemblance: Revisited / D. Fishelov // *Poetics.* Vol. 20. Issue 2. – 1991. – P. 123 – 138.

23. Fowler A. *Kinds of Literature. An Introduction to the Theory of Genres and Modes* / A. Fowler. – Oxford : Harvard University Press, 1982. – 373 p.